

ОСВІТЯНИ РІВНЕНЩИНИ І ЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ САМОІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1944–1953 РР.)

Старжець В. І.

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії, теорії держави і права та філософії

ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет

імені академіка Степана Дем'ячука»

м. Рівне, Україна

Для радянської влади освіта була важливим засобом формування « нової людини », а вчитель мав бути провідником комуністичної ідеології. Однак у повоєнній Західній Україні ця політика наштовхнулася на опір, зумовлений національними, релігійними та культурними традиціями населення і боротьбою українського визвольного руху. У цих умовах вчителі Рівненщини перебували під постійним контролем влади, зазнаючи загроз свободі та життю, але водночас залишалися важливими носіями української історичної пам'яті та національної самоідентичності.

Важливою складовою повсякденного життя вчителів було їхнє скрутне матеріальне становище. Через недостатнє фінансування освітньої сфери педагоги відчували гострі житлові проблеми, а їхня заробітна плата не відповідала зростанню цін на продукти харчування й промислові товари [8, с. 58]. До цих труднощів на Рівненщині додавалася ще й складна політична ситуація. Комуністичний тоталітарний режим прагнув жорстко контролювати світогляд населення, виховуючи лояльність до системи, а освітній простір перебував під постійним наглядом партійно-державних структур. Від учителів вимагали орієнтуватися на партійні настанови щодо підвищення ідейного рівня викладання та боротьби з « буржуазно-націоналістичною ідеологією » [6, с. 244]. Керівництво Рівненської області звинувачувало педагогів у недостатньому ідейно-політичному рівні навчально-виховної роботи. Тому для обов'язкової пропагандистської обробки вчителів організували семінари, лекції та гуртки політичної освіти [3, арк. 4].

Представники українського визвольного руху також приділяли значну увагу освітній сфері. У наказах та інструкціях проводу ОУН наголошувалося на необхідності обов'язкового навчання й всебічного виховання молодого покоління, а вчителів закликали не залишати свій

народ і рідний край. У роботі з освітянами та молоддю ОУН орієнтувала педагогів на навчання дітей у національному дусі, популяризацію української історії, викриття злочинів більшовицького режиму та протидію залученню школярів до піонерських і комсомольських організацій [2, с. 62]. За таких обставин освітяни опинилися перед складним вибором: пристосуватися до радянської системи чи ставати на шлях опору, причому обидва варіанти були пов'язані з реальною небезпекою для них самих.

Документи засвідчують, що ідеологічна діяльність повстанців знаходила розуміння й підтримку серед місцевої інтелігенції. Особливо помітно це проявлялося в селах, де радянська влада тривалий час не могла сформувати дієву мережу комуністичних молодіжних структур, а вчителі намагалися уникати політизації навчального процесу. Водночас молодь активно поширювала в навчальних закладах Рівненщини повстанську літературу та створювала таємні націоналістичні організації [7, с. 124]. У відповідь радянська влада й каральні органи вдалися до систематичних репресій і терору.

Арешти місцевих педагогів, які не поділяли комуністичної ідеології або підозрювалися у зв'язках з українським визвольним рухом, набули значного поширення. Зокрема, у 1944 р. Демидівський районний відділ НКВС Рівненської області заарештував Тимофія Пуцака, Віру Антонюк, Тимофія Ющак та Михайла Бовчалука, звинувативши їх у належності до ОУН. До арешту Т. Пуцак обіймав посаду інспектора Демидівського районного відділу освіти, В. Антонюк була директоркою школи у с. Хрінники, Т. Ющак працював у Демидівській конторі зв'язку, а М. Бовчалука на той час не мав роботи. Спільним для них було те, що в період німецької окупації всі вони працювали вчителями, а в січні 1944 р. пройшли спеціальний вишкіл ОУН для інтелігенції [2, с. 65]. Віру Антонюк, зокрема, звинуватили у використанні на уроках гасла «Слава Україні!» [2, с. 66]. Репресивні органи інкримінували заарештованим співпрацю з ОУН та виховання молоді в націоналістичному дусі.

Показовою в цьому контексті є доля вчительки початкової школи с. Пустомити Тучинського району Віри Пилипей, якій довелося жити з тавром «ворога народу». У 1949 р. вона разом з групою вчителів відвідала східні області УРСР, після чого передала до підпілля власні записи з оцінками побаченого. Через рік у кривці було виявлено зошит, у якому освітянка критично описувала радянську дійсність, зазначаючи: «Хотілося побачити Україну в повному розумінні цього слова: почути культурну і літературну її мову, побачити те радісне і заможне життя, про яке ми стільки наслухалися... Та цього ми там не побачили» [1, арк. 44]. Звертала увагу на неналежне забезпечення робітників, відсталість колгоспного життя і напівголодне існування

селян. За це була ув'язнена на 25 років таборів. Попри звільнення у 1954 р., вона перебувала під постійним наглядом радянських спецслужб.

Директору початкової школи с. Космачів Костопільського району – Степану Нагорному інкримінували «виховання дітей в антирадянському дусі» та те, що він забороняв іншим учителям використовувати комуністичну складову навчальної програми на уроках [4, арк. 3]. Показовою є й доля вчителя з с. Листвин Дубенського району Миколи Житомирця. У 1942–1945 рр. він перебував на примусових роботах у Німеччині, згодом служив у Червоній армії, після цього навчався у вчительському інституті. У жовтні 1949 р. М. Житомирець почав працювати вчителем математики і фізики, однак уже через рік був заарештований органами МДБ. Підставою стали його публічні критичні висловлювання про радянську дійсність, позитивні оцінки національно-визвольного руху, відмова передплачувати радянську пресу та небажання агітувати селян до вступу в колгоспи, які він вважав джерелом зубожіння й голоду [2, с. 66].

Через недовіру радянської системи до місцевих педагогів, вони були головними об'єктами нагляду та переслідувань органів влади, проте репресії торкнулися й вчителів із центральних і східних областей УРСР. Показовим є випадок дружби місцевої вчительки Анни Хорхолюк із Анною Смолягою з Полтавщини. Через брак житла вони мешкали разом, декілька раз їх відвідали повстанці, залишивши націоналістичні листівки та застерігши: «Ви нас не бійтесь, але нікому не розказуйте, бо ми ведемо боротьбу за самостійну Україну» [5, арк. 186]. Антирадянських дій від педагогів не вимагали, проте у грудні 1948 р. обом присудили по 10 років таборів. Хорхолюк після шести років у Мордовії стала інвалідом і недієздатною, у клопотанні про помилування писала: «Поки ще б'ється серце в грудях, я хочу вернутись додому...» [5, арк. 353]. Однак, подруги були реабілітовані лише у 1990 р.

Участь освітян у антирадянській діяльності призводила до регулярних перевірок закладів освіти з боку каральних органів. За даними оприлюднених джерел, у 1944–1953 рр. на території Рівненської області було заарештовано 195 учителів (з них 21 директор) та 129 школярів [7, с. 130], при цьому реальні цифри, ймовірно, були ще більшими. Масштабна комуністична пропаганда, колективізація та репресії сприяли зміцненню радянської влади та поступовому згортанню повстанського руху. До середини 1950-х років освітяни Рівненщини здебільшого припинили активний спротив, зберігаючи здебільшого пасивні форми протидії – аполітичність, ігнорування пропаганди, обмежену участь у громадському житті або самоізоляцію.

Сталінський режим, намагаючись стандартизувати освітній процес і нав'язати комуністичний світогляд населенню, поєднував механізми пропаганди та репресій. У той же час національні ідеали знаходили підтримку та розуміння серед значної частини освітян, що ускладнювало встановлення радянської влади на Рівненщині. Масштабні переслідування стали невід'ємною частиною повсякденного життя педагогів у 1944–1953 рр., негативно впливаючи на їхнє особисте життя та професійну діяльність, водночас загартовуючи самосвідомість і національну ідентичність освітянського середовища.

Література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. 8098. 127 арк.
2. Давидюк Р., Жив'юк А., Старжець В. Перезавантаження західноукраїнського освітнього простору: комуністичні виклики і націоналістичні відповіді (1944–1953 рр.). *Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2021. № 7/49. С. 54–71.
3. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). Ф. Р-2. Оп. 3. Спр. 16. 130 арк.
4. ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 907. 73 арк.
5. ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 4565. 395 арк.
6. Єпик Л., Семешин Е. Боротьба з буржуазним націоналізмом і космополітизмом у ВНЗ УРСР в період післявоєнної відбудови (1945–1953 рр.). *Сторінки історії*. 2020. № 50. С. 239–255.
7. Старжець В., Лопатська Н. Участь школярів Рівненщини в українському визвольному русі (1944–1953 рр.). *Емінак: науковий щоквартальник*. 2024. № 4(48). С. 116–131.
8. Стрільчук Л., Сосницька Л. Відновлення та розвиток радянської системи шкільної освіти на Волині в перше повоєнне десятиліття. *Літопис Волині*. 2022. № 26. С. 54–59.